

LA NATURA INTERVINGUDA: L'HOME I LA SEUA RELACIÓ AMB LA MUNTANYA TRADICIONAL

JOAN J. GREGORI BERENGUER *

La muntanya d'avui ja no és la d'ahir. Les nostres serres es poblen d'excursionistes, en el millor dels casos, quan no d'especuladors de terrenys, practicants del motocross o ciclocross, usuaris del 4 x 4, de maquinària pesada per a l'obertura de noves pistes forestals que descamen –com més terra remoguda millor– el perfil i el paisatge. Aquesta nova i darrera forma d'explotar les nostres muntanyes constitueix una problemàtica sense precedents que inaugura conseqüentment nous processos de reflexió, però bàsicament tots ells dirigits a la consideració de la muntanya com un patrimoni i, per tant, a la necessitat responsable de la seua conservació. Però això no ha estat sempre així; fet i fet les *agressions* que pateix el territori de muntanya no són més que el corol·lari de la tradició cultural, en un sentit antropològic, d'explotació de l'espai muntanyenc, tradició centrada sobretot en l'explotació del bosc, encara que aquesta no ha estat l'única.

D'altra banda l'explotació econòmica del bosc i de la muntanya sempre ha estat vista pels investigadors científics d'una manera prou opaca, com un aspecte molt marginal de

Al llarg de l'existència humana, la muntanya ha patit una explotació severa dels seus recursos (el bosc, la vegetació i altres elements) i s'hi han produït unes alteracions i transformacions paisatgístiques gens menyspreables. L'home ha tingut una actitud ecològica a l'hora d'aprofitar la muntanya o, per contra, la seua destrucció és una tradició que cal modificar?

Durante la existencia de la humanidad, la montaña ha sufrido una explotación severa de sus recursos: el bosque, el resto de la vegetación y otros, produciéndose unas alteraciones y transformaciones paisajísticas nada desdeñables. ¿Se ha comportado el hombre con una actitud ecológica en el aprovechamiento de la montaña, o por el contrario su destrucción es una tradición que hay que modificar?

The intervened nature: Man and his relationship with the traditional mountain. Along mankind's existence, the mountain has undergone a severe exploitation of its resources: the forest, the rest of the vegetation and others, causing important landscape alterations and transformations. Has mankind behaved with an environmental attitude in the development of the mountain? Or, otherwise, is its destruction a tradition which must be modified?

l'activitat humana. En general s'ha parlat dels grans cicles de la producció i de l'evolució tecnològica agràries silenciats en major o menor grau tot aquest gran apartat. Hi falten estudis sobre els agents socials de l'explotació, de la superfície explotada en les distintes èpoques; se sap ben poc sobre les produccions pròpies i els seus elements, etc. Malgrat això existeix tot un món d'aprofitament econòmic, diferent de l'agrícola, que ha tingut històricament la seua importància. A més a més, la muntanya i la seua geografia es troba en la base d'una forta empremta cultural en l'imaginari i en el folklore de les societats tradicionals europees, encara que això caldria fer-ho extensiu a d'altres indrets. És a dir, la muntanya ha estat explotant-se i influïnt en la construcció de discursos culturals durant segles, o tal vegada caldria dir mil·lennis. L'explotació sistemàtica, a més de l'aparició i el desenvolupament de noves tecnologies en l'actualitat, han contribuït a la recessió d'aquest món, o altrament a la seua marginació en àrees econòmicament més endarrerides, dins del conjunt europeu o mediterrani. Però més recentment, l'aparició d'una nova sensibilitat conservacionista, i fins i tot ecologista envers la natura (encara podríem parlar d'una data de naixement d'aquesta consciència i és l'aparició/creació dels primers parcs naturals en certes muntanyes dels Estats Units a

* Museu de Prehistòria i de les Cultures de València
Carrer de la Corona, 36 (46003 València)

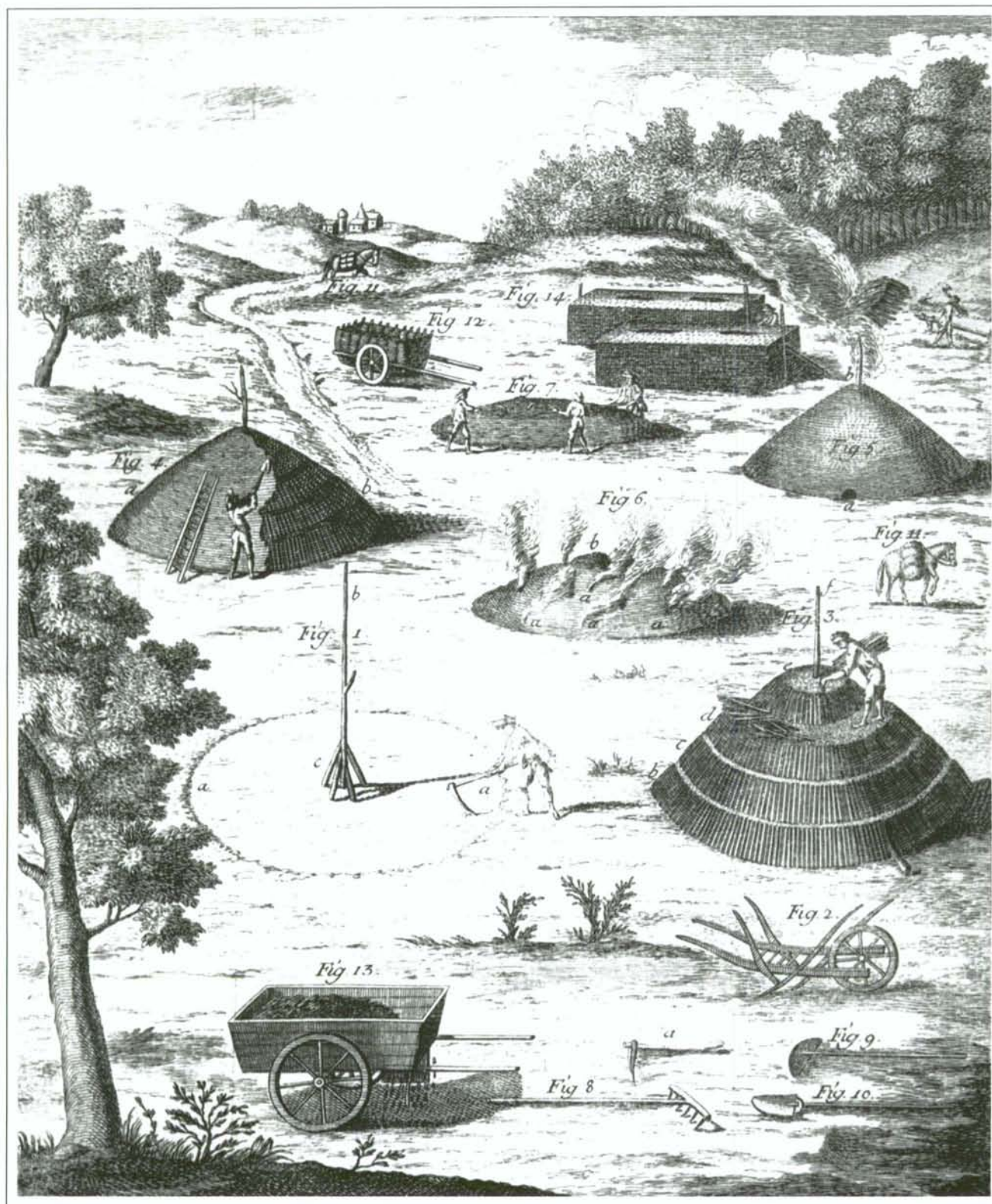
Làmina I. "Bosc de muntanya i explotació agrícola interior amb bancals de cereal i masia". Serra de la Carrasqueta. 1985.

cia humana, és a dir, l'erosió i la dificultat per regenerar la

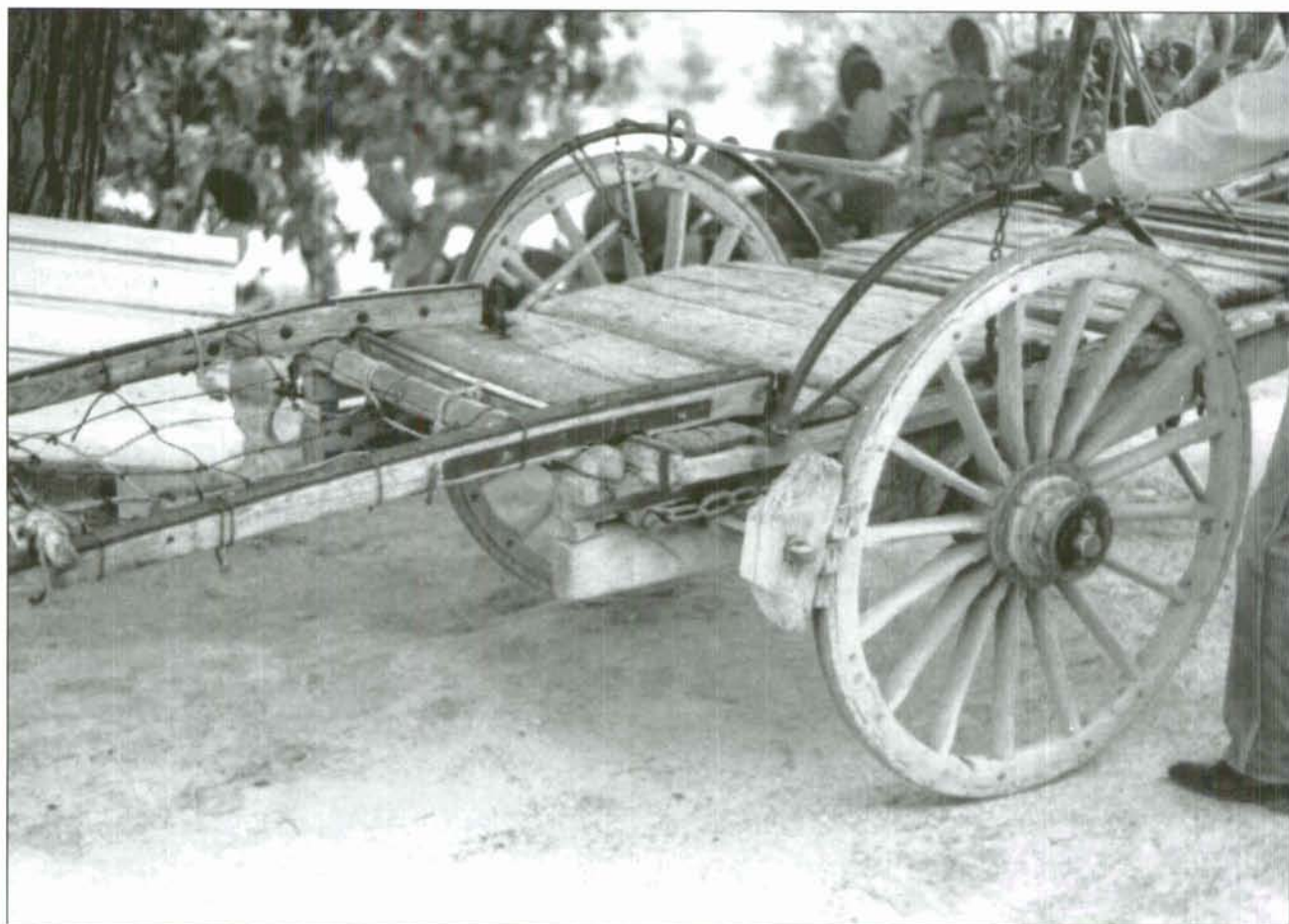
superfície arbòria.

Tot i que l'aprofitament del bosc i la muntanya és una activitat que acompanya l'home podem dir que durant tota la seua existència com a espècie, la feblesa demogràfica en l'ocupació del territori fa que el resultat d'aquesta explotació no siga extremadament apreciable, encara que la visió del món natural sempre haja estat com la d'un espai per a explotar i treure'n benefici. Partint d'aquesta interrelació que s'allarga durant tot el període prehistòric, és a finals de l'antiguitat quan el paisatge apareix confrontat en dos models estaberts en zones distintes, segons el grau de romanització que aquestes hagueren assolit; procés que més tardanament es va imposar també a l'Europa germànica primerament i a l'estal-les ciutats anava estenent-se. D'una banda hi havia certes àrees clarament llatinitzades, amb un poblament de plana i un espai agrícola dedicat a la vinya i el cereal (o altres conreus depenent del lloc) —*Agger*—, generalment relacionades amb l'hàbit alimentari del consum de pa i vi; d'altra, la resta, amb un ús de l'espai clarament ramader i una alimentació fonamentalment proteïmica, basada en el ramat i el producte de la caceria —*Salus*. La utilització de l'espai en ambdós models era molt diferent, però en qualsevol cas el segon fa un ús més directe i recol·lector del seu entorn natural, i la superfície explotada és molt més intensa. Aquest segon

han sofert més les conseqüències de l'explotació i la presència, la muntanya a les contrades mediterrànies històricament amb el paisatge de bosc pròpiament dit. De qualsevol mane- per la presència de marjals i zones humides que competien aquest cas les planes litorals han estat més prompte ocupades escàs, presentava uns boscos potser més degradats, i en des d'antic més humanitzada i amb un règim de pluges més dominaven les planes. No obstant això la conca mediterrània, cos no es reduïen a les zones muntanyenques, sinó que també i la seua comunicació amb altres homes; a més, aquests boscos que l'envoltaven i que dificultaven el seu treball agrícola d'una naturalesa exhuberant amb importants masses bosco- tecnologies, veia mediatitzada la seua vida per l'existència ple, als inicis de l'edat mitjana l'home, pobre en recursos i tecnològica d'aliteració física de què s'ha disposat. Per exem- nis. Degradació no massiva o lleugera segons la capacitat degradació continuada, almenys vista amb ulls contempor- la presència humana en aquests llocs, ha estat una història de plotació del bosc i la muntanya, i en un sentit més genèric de contra la tradició i els seus epifenòmens. La història de l'ex- aquesta actitud com una reacció moderna, com tantes altres, fora dels països desenvolupats. Per tant, podem definir bosc, tot i derivant l'explotació més destructiva cap a regions ci sociopolític que tendeixen a la protecció dels recursos del fet que apareguen estats d'opinió i fins i tot elements de judi- les darreries de segle XIX, com en el cas de Yellowstone), ha

Làmina 2. "Tala d'arbres per al carboneig". En DUHAMEL de MONCEAU, H. L. (1773-1774): *Tratado del cuidado y aprovechamiento de los montes y bosques*. Tom. I; lám. V. Madrid.

Làmina 3. "Carro volador, especialitzat en el transport de troncs i llenya". La Foia de Castalla. 1983.

model s'estendrà i es farà comú al territori europeu durant tota l'edat mitjana i marcarà i caracteritzarà el paisatge europeu, més o menys invariablement segons els llocs, fins a la gran expansió agrícola del segle XVIII. En aquest segle el més destacable serà l'àmplia explotació de la naturalesa salvatge, amb tanta intensitat que durant aquest període desapareixeran pràcticament del continent europeu aquelles zones que pogueren identificar-se com a salvatges i naturals. Al camp europeu la pràctica agrícola en les economies camperoles es complementa amb l'aprofitament de les pastures –utilitzant en part l'àrea silvestre i en part els conreus en guaret– i les activitats d'explotació del bosc i la muntanya. Per a la supervivència d'aquest model és imprescindible, i més per a un període de temps tan ampli, l'existència d'un *hinterland* boscos molt més extens que l'àrea agrícola. D'aquest *hinterland* naixeran variables molt importants en l'evolució històrica posterior de les comunitats rurals, com ara l'aparició d'espais comunals, la qual cosa comporta més possibilitats per al desenvolupament de determinats tipus d'associacionismes i de solidaritat –recordem, més pròximes en el temps, les nostres associacions de caçadors, per exemple–, i a un altre nivell, el de les expressions mentals i espirituals, els sentiments de por i acorament, les influències que el bosc i la muntanya han tingut en la tradició oral, el món de les creences, les expressions literàries i musicals de les col·lectivitats

camperoles, trets molts dels quals han perviscut fins als nostres dies.

Després del segle XVIII, per parlar d'una data prou arqueològica, l'equilibri es va trencar en benefici de l'agricultura i el bosc es va arraconant cada vegada més cap a la perifèria dels centres d'activitats humanes, és a dir, cap als nous continents i les muntanyes europees. En èpoques posteriors, les activitats econòmiques del bosc i de la muntanya han anat minvant i han estat les tradicionals les primeres a desaparèixer.

En el cas valencià, com en el tota la conca mediterrània, el procés ha estat més intens si fa no fa, i potser iniciat des de més antic. A més a més, l'existència de marjals a pràcticament tot el litoral, més importants com més arrere es va en el temps, ha circumscrit l'existència de masses boscoses a les serres de l'interior del territori. Recentment la desertització vegetal ha afectat comarques senceres, especialment les de migjorn, tot i que en algunes s'han aplicat des de finals del segle passat projectes de repoblació amb l'objectiu d'explotar-les econòmicament. En la història recent han destacat dues àrees on s'han constatat les activitats més importants en l'explotació del bosc: d'una banda, al sud, el territori comprès pels massissos dels estreps penibètics, a l'actual província d'Alacant, on les serres de la Carrasqueta, Aitana i Mariola en són els exponents més importants; d'altra, el territori que ocupen els vessants de les serralades ibèriques a les

Làmina 4. "Colonització de la muntanya. Hàbitat de masia i conreu de vinya". La Foia de Castalla. 1984.

actuals províncies de València i Castelló, una àrea centrada especialment a les comarques dels Serrans, el Racó d'Ademús, l'Alt Palància i Millars, l'Alcalatén, l'Alt Maestrat i els Ports de Morella. En aquestes àrees l'explotació tradicional més important ha estat la de la fusta, i molt particularment la de la carrasca i el pi, tant el mediterrani com el rodé, i en alguns punts de les comarques més septentrionals el roure. Però a les nostres contrades hi ha hagut altres aprofitaments importants que no són pròpiament els dels arbres. Existeix tota una formació vegetal que cobreix la major part del nostre espai no agrícola i que ha tingut una sèrie d'utilitats interessants dins del conjunt de l'economia tradicional. Ens referim a l'aprofitament de la màquia i del matossar, que es compon bàsicament de barrella, espart, margalló i atzavara a les comarques meridionals, i d'argelaga, coscoll, brosses i altres productes menors a totes les comarques. Pel que fa a l'efecte sobre la recessió del bosc, possiblement l'extracció de fusta per a funcions diverses és el que més impacte ha tingut. A banda de per a la construcció i l'aliment de forn de tota índole, un capítol important ha estat el de la producció de carbó vegetal. La inexistència al territori valencià de conques de mineral de carbó ha contribuït a una utilització més intensiva del carbó vegetal i a l'elaboració d'un seguit de tècniques específiques, tant per a la seua obtenció com per al seu transport, ja que és una activitat que

requereix una especialització professional important, tot i que aquesta moltes vegades es donava combinada amb l'ofici del llenyater o com a complement de recursos. Un cas d'aprofitament molt centrat a l'àrea de muntanya és el de l'obtenció de neu, i que per tant està molt vinculada a la geografia, en la qual la conservació de la neu amb fins d'explotació econòmica s'ha practicat a quasi totes les serres valencianes d'altitud superior als huit-cents o mil metres. Encara que es realitzaven construccions de distinta factura, el destí de la producció era generalment les ciutats i les zones litorals, particularment els ports pesquers.

Però l'explotació de la muntanya no comprenia únicament els aprofitaments d'origen vegetal, tot i que n'hem deixat de banda alguns, com és el cas dels boletaires. Un capítol ben important ha estat el de l'obtenció de recursos a partir de la presència d'animals a les àrees de muntanya i de bosc. El més prototípic ha estat el de la cacera. Aquesta activitat ha estat força més important en èpoques passades que no en les recents, ja que la cacera major fa molt de temps, fins i tot segles, que ha desaparegut de moltes contrades valencianes en la major part dels casos. Malgrat això, la cacera d'animals de menor envergadura, tradicionalment sempre ha estat present en moltes de les economies camperoles pel fet que constituïa, eventualment, una font complementària de proteïnes, en una societat d'autoconsum en la dieta de la qual no abun-

daven massa aquests aliments. Sense haver estat mai una font alternativa, la pràctica de la cacera a petita escala ha estat comuna en tota la geografia valenciana.

Un altra activitat de certa importància relacionada amb l'explotació animal de la muntanya ha estat la ramaderia. Precisament en aquestes contrades d'orografia muntanyenca valenciana és on més s'ha desenvolupat l'activitat ramadera, ja que les altres zones han estat molt relacionades amb l'agricultura intensiva. El fet de considerar la ramaderia –cosa que també podríem dir de l'agricultura– com una activitat d'explotació econòmica de la muntanya és només perquè aquesta, segons la quantitat de territori exigida, ha entrat molt en competència amb les altres explotacions, i probablement està en la gènesi de la devastació de moltes zones boscoses al llarg de la història. La presència de la ramaderia a la muntanya valenciana és deguda precisament al fet que, sent aquesta zona una àrea marginal, en la tradicional lluita entre ramaderia i agricultura per l'ús de la terra, al remat n'ha estat la muntanya la perdedora, tot i que caldria matisar que, llevat de les comarques septentrionals on la ramaderia s'ha considerat una activitat econòmica important i extensiva, a la resta de comarques la ramaderia valenciana sempre ha estat vinculada, i més específicament a la muntanya, a economies d'autoconsum i de complement de la renda a petita escala.

Finalment en aquest punt caldria fer esment també de l'aprofitament de les abelles per a produir mel i cera. Encara que aquesta activitat s'ha estès també a zones que no són estrictament de muntanya, sí que és cert que el seu caràcter transhumant i estacionari ha donat lloc a la presència intensiva en algunes comarques d'eixams i ruscos en les orografies de premuntanya i muntanya. Així tenim que, tradicionalment, tot el rogle que comprenen les comarques de l'Alt Vinalopó, la Foia de Castalla, l'Alcoià-Comtat i la Vall d'Albaida han tingut una producció molt abundant. Altres zones famoses pel seu producte eren el Cabeçó de l'Or, la Vall del Guadalest i la Vall d'Ebo. A l'altra banda d'aquestes serres, i ja sobre els estreps ibèrics, eren termes productors de mel els de Montesa i Vallada, les comarques del Serrans i el Racó d'Ademús, i també l'Alcalatén i els Ports de Morella.

Altres aspectes de l'aprofitament d'origen animal han estat prou minsos i de poca importància, com en el cas de la llavor, el xerri, els caragols, etc.

Una darrera producció de les muntanyes ressenyable, encara que a les nostres comarques ha estat de menor intensitat que en altres indrets, el constitueix el d'origen mineral, és a dir les activitats de mineria. Com que pràcticament no existeixen el que podríem anomenar mines de subsòl, aquesta explotació es redueix a l'obtenció i l'elaboració posterior de pedra de calç i d'algeps. Això té una doble conseqüència: una sobre el paisatge, perquè es tracta de pedreres a cel obert –naturalment, amb la industrialització ceràmica i el creixement de la construcció aquest fenomen ha adquirit una presència que abans no era tan visible–; i l'altra una pressió molt immediata sobre el bosc i la màquia, ja que els forns per a coure calç i algeps consumien una quantitat considerable de llenya i matoll.

Un tema d'indubtable interès quan es parla de la munta-

nya i la seua interacció sociològica en la societat tradicional, i més encara perquè està poc estudiat, és el dels agents socials que intervenien en aquestes explotacions. En general es podrien dividir en tres grups: a) les colles d'especialistes, fonamentalment en el cas del carbó, que eren itinerants que acudien als llocs on s'oferia el treball, amb un sistema de participació pròpia; b) els subgrups específics localitzats dins de comunitats agrícoles, que de vegades eventualment podien participar en l'activitat agrícola i la resta del temps dedicar-se a treballs relacionats amb la muntanya; c) els habitants dels masos, una unitat d'habitatge de muntanya on es donava una interacció molt estreta entre aquesta i l'acció humana. En aquest darrer cas no hi ha a penes especialització, ja que l'economia típica de muntanya no té altra alternativa que ser el més integradora possible, fins i tot arriba a l'autoconsum, o amb una participació mínima en els circuits de distribució comercial.

Açò és a grans trets el perfil antròpic de la muntanya valenciana en l'interior de la societat tradicional, entenent aquesta com l'agent històric més important, però també, i a un altre nivell, cal dir que la muntanya, i per extensió el bosc, apareix en l'imaginari de les societats humanes integrades en el gran conjunt de relacions entre l'home i la natura. Evidentment aquestes relacions no han estat sempre iguals. La visió que l'home del paleolític tenia del món natural que l'envoltava no era ni de bon tros la que s'haja pogut tindre en els temps anomenats històrics. Com més arrem en el temps poguérem anar, trobaríem, suposadament, més present el component social, o no material, de l'element natural. Com que per a aquestes èpoques de la humanitat resulta molt complicat i fragmentari introduir-se en la psique col·lectiva i en l'univers de creences sobrenaturals, no hi ha altre camí que la comparança amb el que és habitual en altres pobles etnogràfics, que són més coneguts per haver estat estudiats com a societats vives. Entenem que és una estructura estesa universalment el fet de considerar el caràcter sagrat de la naturalesa i, en general, tot allò que envolta la vida quotidiana dels éssers humans dins del que podríem anomenar societats arcaïques. En aquestes societats la relació amb el món animal, vegetal i fins i tot mineral, s'estableix de la mateixa manera que en la relació personal establerta entre el *tu* i el *jo* de les persones corrents en l'actualitat. La vida oculta que es pensa que hi ha darrere de les formes del món natural resulta més real que la realitat mateixa, i aquest món poblat de coses vives, que tenen esperit, es trasllada també al bosc i als animals que poblen la muntanya, quan no a la muntanya en si mateix. Aquesta estructura única arcaïtzant és universal, i no sabem ben bé fins a quin moment de l'antiguitat o de la història ha perviscut de manera més o menys íntegra. D'aquesta relació es desprén necessàriament una idea d'igualtat i de dependència mútua entre l'home i la natura. Les expressions rituals d'aqueixes relacions s'estableixen a partir dels cicles festius i de celebracions més o menys sagrades. En les societats que podríem anomenar agrícoles, tradicionals i preindustrials sembla lògic que algunes d'aquestes concepcions, pràctiques i/o reminiscències arcaïtzants pervisqueren en major o menor grau. En moltes de les societats tradicionals, i també

Làmina 5. "Batuda amb biga, activitat agrícola específica de muntanya". Serra d'Aitana. Dècada del 1960.

per extensió en la nostra, el calendari agrícola conté pràctiques que demostren aquest respecte envers el món natural, el qual es té compte en la mesura que representa font de vida i d'aliment. Sense anar més lluny hi trobem dos exemples representatius en la mateixa comarca de l'Alcoià-Comtat, encara que segurament en podríem trobar molts més: d'una banda hi ha la festa del Xop de Planes, en la qual es practica anualment el sacrifici ritual d'un arbre —no és qualsevol arbre, es tracta del xop més alt del terme—, la qual cosa s'hauria d'entendre com una manifestació de la sacralitat del món vegetal i del seu corol·lari el bosc; d'altra banda, la persistència del carrascar de la Font Roja en el decurs del temps, i fins i tot la presència d'un santuari cristià —tal vegada més antic— són romanents de la societat tradicional i les seues pràctiques arcaïtzants que haurien restat ocultes en el seu si durant els segles i els canvis culturals.

Aquesta reflexió ens porta de ple a la pregunta que tantes vegades ens ha preocupat, des d'una òptica contemporània i actual, molt especialment quan ens plantejem noves formes d'ús i d'explotació del bosc i de la muntanya, entesos com un patrimoni heretat i que cal conservar: era la societat tradicional una societat ecològica? Quin ensenyament se'n pot

extraure?

Sense entrar profundament en la qüestió, sempre motiu de comentari, vull fer l'apunt que possiblement no es podria parlar de la societat tradicional com d'una autèntica societat ecològica. Únicament en el temps de la prehistòria, doncs, podria haver-hi una relació amb el paisatge en el sentit que hem comentat anteriorment. D'una manera progressiva, durant el temps que identifiquem com a històric, la transformació de la societat ha anat en la línia de tornar-se cada vegada més agressiva, i molt especialment a partir de la baixa edat mitjana; amb la reordenació del territori que comporta la colonització i cristianització d'aquest trobem una tendència que, encara que conté reminiscències de les expressions culturals arcaïques, únicament es veu limitada per les tecnologies preindustrials per a la completa explotació del bosc i la muntanya, sense altre tipus de frontera o de projectes, i que dóna com a resultat el paisatge que veiem. Ara és el moment de rectificar l'ús i l'aprofitament que es fa dels espais muntanyencs, amb la introducció d'una nova consciència, de nous criteris patrimonials que facen possible trencar amb una tradició, que en aquest cas no pot servir per al manteniment d'una herència tan antiga i tan important.

